

सामुदायिक वनमा वनको व्यवस्थापन र उपयोग

■ नागेन्द्रप्रसाद यादव, ओमप्रकाश देव, ओलिभर स्पिङ्गेट-बेगिन्स्की, जोन सुसन

परिचय

यस लेखमा सामुदायिक वन (सा.व.) व्यवस्थापनको वन स्रोतमा परेका असरहरूबारे उल्लेख गरिएको छ । यस लेखको प्रथम खण्डमा वनको संरचना र उपभोक्ता समूहहरूबाट कसरी वन व्यवस्थापन गरिएको छ, भन्ने बारे प्रस्तुत गरिएको छ । दोस्रो खण्डमा वन उपभोक्ताहरूको आवश्यकता र वन पैदावारको समुदायमा वितरण सम्बन्धी पक्षलाई समेटिएको छ । तेस्रो खण्डमा निष्कर्षका साथै लेखको नतिजाबाट नीति निर्माणमा पुग्ने सहयोग सम्बन्धी चर्चा गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

एघारौटा सा.व. उपभोक्ता समूहहरूमा सहभागीमूलक स्रोत मापन र स्रोतको लेखाजोखा गरिएको थियो । स्रोत मापनमा वन सम्पदाका विशेषताहरू, अवस्था र विभिन्न क्षेत्रको वनको अवस्थामा भएको परिवर्तन र विभिन्न वन पैदावारको वितरणबारे अध्ययन गरिएको थियो । यसमा बृहत् समूह बैठकबाट स्रोतको मापन गरिएको थियो । दोस्रो चरणमा वनको लेखाजोखाको लागि उपभोक्ता समितिका सदस्य तथा अन्य उपभोक्ताहरूसँग छलफल गरी कार्य अघि बढाइएको थियो । सा.व. का हरेक ब्लकलाई उपभोक्ताहरूको जानकारी र स्थलगत निरीक्षणको आधारमा राम्रो, मध्यम र कमसल गरी तीन अवस्थामा बाँडिएको थियो । प्रत्येक ब्लकबाट तीनोटा नमुना प्लटहरू छानिएको थियो । प्रत्येक नमुना प्लटहरूमा १०० वर्ग मिटर छुट्याइ रुख र बुट्यानको वितरणको आधारमा गणना गरिएको थियो ।

वन स्रोत तथा सूचक

यो अध्ययन क्षेत्रमा खासगरी सल्ला, साल, कटुस, चिलाउने र उत्तिस वाहुल्य रहेको वन पाइन्छन् । सा.व. व्यवस्थापन अन्तर्गत केही आधारभूत कार्यहरूमा वन सीमाङ्कन, वन संरक्षण, पुनरोपण, वन व्यवस्थापन, उपयोग आदि पर्दछन् ।

प्रभावकारी वन व्यवस्थापनको लागि उपभोक्ताहरूले २८ ओटा सूचकहरू पहिचान गरेका छन् । यस अध्ययनले सा.व.मा पुनरुत्पादन अत्यन्त सफल रहेको पाइएको छ । अवैध कटान, अति चरिचरन र अनियन्त्रित काठको निकासी अहिले उपभोक्ता समूहहरूको नियन्त्रणमा छन् । अध्ययन गरिएका ११ मध्ये ७ ओटा उपभोक्ता समूहहरूले राम्रोसँग वन सीमानालाई छुट्याई व्यवस्थित गर्न सकेका छैनन् । साधारणतया: यसो हुनुमा 'कमजोर हस्तान्तरण प्रक्रिया' हुनु नै हो ।

वन सीमानाहरू स्पष्ट नहुँदा उपभोक्ताहरूको जानकारी बिना नै धेरै स-साना वन क्षेत्रहरू मासिएका छन् । तीनोटा समूहमा धेरै उपभोक्ताहरूलाई ठूलो वन क्षेत्रबारे जानकारी छ तर निजी जग्गासँग जोडिएका स-साना वन क्षेत्रहरू वन सीमाना भित्र वा बाहिर पर्दछन् भन्ने कुरा नगर्न सक्दैनन् । सीमाना विवादले उपभोक्ता समूहको उत्साहलाई पनि रोकेको छ ।

वनको अवस्था सुधार्नको लागि वन जङ्गलको सुरक्षा र नियम कानुनको कार्यान्वयन आधारभूत तत्वहरू हुन् । उपभोक्ताहरूबाट हेरालु राखेर, पालैपालोसँग उपभोक्ताहरूले नै हेरेर वनको सुरक्षागर्ने गरिएको छ । आठौटा समूहमा वन सुरक्षा अत्यन्त प्रभावकारी छ भने तीनोटामा यो मध्यम स्तरको छ । सबै समूहका अवैधरूपमा रुख काट्ने काम रोकिएको छ ।

‘राम्रो सा.व. व्यवस्थापन’ को एक मुख्य सूचक वनको अवस्था हो । उपभोक्ताहरूको रायमा ‘राम्रो वा सुध्रिदै गरेको वनको अवस्था’ यसको एउटा राम्रो प्रक्रियागत सूचक हो । अध्ययन गरिएका सबै समूहका वनमा वनको अवस्था सुध्रिएको छ । प्रक्रियागतरूपमा केही वृटी देखिए पनि वनको अवस्थामा निश्चितरूपमा सुध्रार आएको देखिन्छ । सहभागीमूलक स्रोत लेखाजोखा विधिबाट गरिएको वनको अवस्था सर्वेक्षणमा सबै समूहका वनमा विरुवाहरूको पुनरोत्पादन अवस्था राम्रो रहेको पाइयो । तीनोटामा विरुवाहरूको अवस्था कमसल रहेको पाइयो ।

‘सक्रिय वन व्यवस्थापन’ उपभोक्ता समूहहरूको लेखाजोखा गर्ने एक अर्को सूचक हो । यसको प्रक्रिया सूचकको रूपमा बलक पिच्छे वनको योजना तर्जुमा र निरन्तररूपमा वन व्यवस्थापनका क्रियाकलापहरू जस्तै वृक्षरोपण, गोडमेल, हाँगा छिमल्ने तथा अनावश्यक रुखविरुवा हटाउने आदि रहेका छन् । अध्ययनको क्रममा ११ ओटा समूहमध्ये तीनोटाले मात्र ‘सक्रिय वन व्यवस्थापन’ अवलम्बन गरेको पाइयो । धेरैजसो समूहहरूमा वन कार्ययोजना समय अनुसार नसुध्रारिएको र सो अनुरूप कार्यान्वयन भएको देखिएन । वर्तमानमा वन स्रोतको ‘पूर्ण उपयोग’ नभएको अध्ययनले पुष्टि गरेको छ ।

वन व्यवस्थापनका आधारभूत तत्वहरू

वनस्रोतको मापन र उत्पादनको निरन्तरता वन व्यवस्थापनको एक महत्वपूर्ण पक्ष हो । वर्तमानमा उपभोक्ताहरूले वनको उत्पादकत्व र अवस्थाको वास्तविक लेखाजोखा नै नगरी अनुमानको भरमा वन पैदावार भिक्ने काममा नियन्त्रण गर्ने गरेका छन् ।

उपभोक्ताहरूलाई वन हस्तान्तरण गरिएपछि ८ ओटा समूहका उपभोक्ताहरू वन पैदावारको वितरण प्रति सन्तुष्ट छन् । करिब ७० % धनी, मध्यम र गरिब घरकुरियाहरू वन पैदावारको विक्रीवितरण प्रक्रिया प्रति सन्तुष्ट छन् तर भूमिहीन उपभोक्ताहरू यसप्रति सन्तुष्ट छैनन् । यसको कारण वनपैदावार उनीहरूको आवश्यकता अनुरूप नभएको र निर्णय-प्रक्रियामा उनीहरूको सहभागिता नहुनु नै हो ।

निष्कर्ष

यस अध्ययनका धेरै जसो उपभोक्ताहरूले सा.व. व्यवस्थापनबाट वन विनासको प्रक्रिया उल्टिएको र वनको सुध्रारिएको अवस्थालाई सा.व. व्यवस्थापनको एक प्रमुख सूचकको रूपमा उल्लेख गरेका छन् । तर वन पैदावारको ‘पूर्ण उपयोग’ हुन सकेको छैन । यसको लागि ‘सक्रिय वन व्यवस्थापन’ लाई बढवा दिनु आवश्यक छ । उपभोक्ताहरूलाई आफ्नो वन्य स्रोत, यसको वैकल्पिक अत्यधिक उत्पादन र यसको परिचालनको उत्तम उपायहरूबारे ज्ञान हुनु जरुरी छ । यसको लागि ‘गतिशील योजना तर्जुमा प्रक्रिया’ ‘उपभोक्ता अनुकुलको सूचना विधि’ को अवलम्बन आवश्यक पर्दछ ।

अति गरिबहरू अर्थात् भूमिहीन उपभोक्ताहरू सा.व. व्यवस्थापनबाट सन्तुष्ट देखिएनन् । यसको लागि उनीहरूको आवश्यकता अनुरूप वन पैदावार वितरण प्रक्रिया अवलम्बन गरिनु आवश्यक छ, साथै उनीहरूलाई निर्णय प्रक्रियामा सहभागी गराइनु पर्दछ । अर्को चुनौतिको विषय वन सीमाना देखिएको छ । सा.व. हस्तान्तरणको वेलामै वन सीमानाको स्पष्ट किटान हुनु आवश्यक देखिन्छ ।